

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΡΟΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Πόσα γνωρίζουμε για τη θέση των Ρομά στην ελληνική κοινωνία και από ποιες πηγές αντλούμε τις πληροφορίες μας; Η παρουσίαση που θα ακολουθήσει θα επιχειρήσει ένα διάλογο με τις διαθέσιμες πηγές με στόχο να σχηματιστεί μια εικόνα σχετικά με το ποιοι μιλούν για τους Ρομά στην Ελλάδα και ποιων η σιωπή γίνεται αισθητή· τι λέγεται και τι αποσιωπάται· τελικά, ποιες συνέπειες έχουν τόσο ο λόγος όσο και η σιωπή στη θέση των ατόμων και της συλλογικότητας που προσδιορίζονται ως Ρομά, Τσιγγάνοι ή Γύφτοι στην ελληνική κοινωνία.

Θεσμικές ενέργειες και η διαχείριση της περιθωριακότητας

(α) Η παραβατικότητα των αφανών ανέντακτων

Η σχέση των Ρομά με το ελληνικό κράτος και τους θεσμούς του τέθηκε στο προσκήνιο όταν οι κρατικές υπηρεσίες κλήθηκαν να ρυθμίσουν το ζήτημα της ιθαγένειας των Ρομά, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Η διαδικασία της πολιτογράφησης έφερε στο φως ένα ανεπίσημο, αλλά μακρόβιο καθεστώς εξαιρέσεων και τη συλλογική ποινικοποίηση των Ρομά στην Ελλάδα. Η επιτροπή που έλαβε την πρωτοβουλία για τη ρύθμιση της ιθαγένειας συνήλθε στις 16 Νοεμβρίου 1967 και αποτελείτο από εκπροσώπους του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και των γενικών διευθύνσεων Χωροφυλακής και Αστυνομίας Πόλεων. Το πόρισμα που συνέταξε έφερε τον τίτλο «Έλεγχος και διακίνησις Ατσιγγάνων» και κατατέθηκε στη Διεύθυνση Ιθαγένειας του Υπουργείου Εσωτερικών.⁹⁸ Το έγγραφο αυτό περιέχει πληροφορίες σχετικά με τη μέχρι τότε αντιμετώπιση των Ρομά από την ελληνική Πολιτεία και συγχρόνως ενδείξεις για τα ισχύοντα κριτήρια παροχής υπηκοότητας και τις εξαιρέσεις. Κατ' αρχάς, καθιστά εμφανές ότι στο επίπεδο των κεντρικών κρατικών θεσμών το μοναδικό νομοθετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ρυθμιζόταν μέχρι τότε το ζήτημα της υπηκοότητας των Ρομά ήταν ο νόμος 4310/1929 της 9/16 Αυγούστου 1929 με τον τίτλο «Περί εγκαταστάσεως και κινήσεως αλλοδαπών εν Ελλάδι, αστυνομικού ελέγχου διαβατηρίων, απελάσεων και εκτοπίσεων». Όμως σε τοπικό επίπεδο υπήρχαν διατάξεις των υφισταμένων αστυνομικών

αρχών οι οποίες ρύθμιζαν «κατά τρόπον τελέσφορον το θέμα των εν Ελλάδι διαβιούντων Ατσιγγάνων».⁹⁹

Η έκταση που καταλάμβανε το φαινόμενο της ανιθαγένειας των Ρομά (τόσο αυτών που ήταν γεννημένοι στην Ελλάδα όσο και ενός μεγάλου τμήματος όσων έφτασαν μαζί με τους πρόσφυγες του 1922)¹⁰⁰ επιβεβαιώνει κατ' αρχάς την ύπαρξη μηχανισμών αποκλεισμού τους από τα δικαιώματα των πολιτών. Τέτοιοι μηχανισμοί ενδεχομένως δεν υφίσταντο στο επίπεδο της κεντρικής νομοθεσίας αλλά μάλλον ενεργοποιούνταν με τη μορφή εξαιρέσεων κατά την εφαρμογή γενικών νομοθετικών ρυθμίσεων. Η έλλειψη μέριμνας, η άγνοια και η σιωπή από πλευράς κεντρικών θεσμών του κράτους έδρασε ως συνενοχή που συνέβαλε στην επιτυχή λειτουργία των μηχανισμών αποκλεισμού και ενίσχυε το καθεστώς αυθαιρεσίας. Υπέρ αυτής της υπόθεσης συνηγορεί το γεγονός ότι η παροχή υπηκοότητας δεν ήταν εκ των προτέρων αδύνατη αλλά ρυθμιζόταν με κριτήριο το βαθμό αφομοίωσης των αιτούντων. Αρμόδιες να κρίνουν το «βαθμό αφομοίωσης» ήταν οι τοπικές αστυνομικές αρχές. Όπως πληροφορεί το προαναφερόμενο πόρισμα «[ε]κ του συνόλου των εν Ελλάδι διαβιούντων ατσιγγάνων οι προσαρμοσθέντες κοινωνικώς και διάγοντες κατά τρόπον συνάδοντα προς τας Ελληνικάς συνηθείας απέκτησαν κατόπιν προτάσεων των αρμοδίων Αρχών την ελληνικήν υπηκοότητα διά π[ρ]ολιτογραφήσεως. Οι μη [πολιτογραφηθέντες] χαρακτηρίζονται ως απόλιδες και τακτοποιούνται ως αλλοδαποί παρά της Δ/νσεως Αλλοδαπών, βάσει του άρθρου 14 του Ν. 4310/1929 “Περί ελέγχου κινήσεως αλλοδαπών”. Οι ούτω πως τακτοποιούμενοι ως απόλιδες, ως προκύπτει εξ επισήμων στοιχείων της Δ/νσεως Αλλοδαπών, ανέρχονται σήμερον εις 3438 εξ ων 1869 άνδρες και 1569 γυναίκες».¹⁰¹

Από το προηγούμενο παράθεμα φαίνεται ότι ο μετακινούμενος ή εδραίος τρόπος ζωής αποτελούσαν ένα από τα βασικά κριτήρια για την αξιολόγηση της αφομοίωσης· οι μετακινούμενοι θεωρούνταν καταρχήν ανέντακτοι. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μέτρα για τη μόνιμη εγκατάσταση μετακινούμενων πληθυσμιακών ομάδων είχαν συζητηθεί έντονα παλαιότερα στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, χωρίς όμως να συνδέονται άμεσα με την προβληματική της αφομοίωσης και του εξελληνισμού. Η Βουλή είχε συζητήσει το 1870 σχέδιο νόμου που προέβλεπε τη μόνιμη εγκατάσταση σκινητών, νομάδων Βλάχων σε συνοικισμούς.¹⁰² Αυτό το μέτρο απέβλεπε στην καταπολέμηση της ληστείας που έπληττε τις περιοχές στην ακτίνα των οποίων μετακινούνταν οι βοσκοί νομάδες Βλάχοι. Η περίπτωση των Ρομά ήταν διαφορετική. Η εγκατάλειψη της μετακίνη-

σης, η μόνιμη εγκατάσταση μαζί με τη συνολική αφομοίωσή τους στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσαν προϋποθέσεις για την παροχή του δικαιώματος της ελληνικής ιθαγένειας. Παράλληλα με τη ρύθμιση της ιθαγένειας, τα προτεινόμενα μέτρα προέβλεπαν εκτεταμένο έλεγχο στη διαβίωση των Ρομά, και ιδιαίτερα των μετακινούμενων ομάδων, ο οποίος αποσκοπούσε στην πειθάρχηση, τον εκπολιτισμό και τον εξελληνισμό τους. Στόχος των μέτρων ήταν «ο εθισμός τούτων εις την εργασίαν, η προσαρμογή εις τα Ελληνικά ήθη και έθιμα [...], εν τούτω δε θα αποκτήσωσιν εθνικήν συνείδησιν της χώρας, εις ην εγενήθησαν και ανατράφησαν, όπως συνέβη και εις πολλούς άλλους, οίτινες εγκαταστάθησαν οικειοθελώς [...] προσαρμοσθέντες απολύτως». ¹⁰³ Έτσι, παράλληλα με την αθρόα πολιτογράφηση όσων στερούνται υπηκοότητας προτάθηκε η απαγόρευση της μετακίνησης και η επιβολή μόνιμης εγκατάστασης «κατά διασποράν, καθ' ομάδας τριών ή τεσσάρων οικογενειών». ¹⁰⁴ Οι παραμεθόριες περιοχές θα έπρεπε να αποκλείονται ως τόποι εγκατάστασης «λόγω της ρευστότητος της συνειδήσεως» των Ρομά και να προτιμούνται κωμοπόλεις και χωριά στα οποία μπορούν να ασκήσουν τα επαγγέλματά τους.

Οι κατά τόπους δήμοι και κοινότητες υποχρεούνταν να διαθέσουν οικόπεδα στα οποία θα ανεγείρονταν, με κρατική μέριμνα, κατοικίες για όσους εγκατέλειπαν τον μετακινούμενο τρόπο ζωής και εγκαθίστανται μόνιμα. Παράλληλα, προτάθηκε η υποχρεωτική σχολική φοίτηση των ανηλίκων και η υποχρεωτική έκδοση άδειας πλανόδιων και εδραίων μικροπωλητών από τις τοπικές αστυνομικές αρχές. Μέχρι να θεσπιστούν τα παραπάνω μέτρα η επιτροπή πρότεινε να απαγορευθεί εξ ολοκλήρου η είσοδος των μετακινούμενων στην πρωτεύουσα καθώς και στον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, την Κέρκυρα, τη Ρόδο και την Κω προκειμένου «να εκλείψει το θλιβερόν φαινόμενον της περιπλανήσεως Ατσιγγάνων» ¹⁰⁵ σε αυτές τις πόλεις. Όπως πληροφορεί η ίδια πηγή, ανάλογα μέτρα είχαν ληφθεί σε τοπικό επίπεδο και νωρίτερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, περίοδο κατά την οποία είχε απαγορευθεί η εγκατάσταση σκηνιτών στις περιοχές Αθηνών, Πειραιώς, Πατρών και Κέρκυρας με διατάξεις των αρμόδιων αστυνομικών διευθύνσεων.

Η διαδικασία πολιτογράφησης των Ρομά έθεσε μια σειρά από περαιτέρω ζητήματα που καλούνταν να ρυθμίσουν οι εμπλεκόμενες υπηρεσίες. Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε με την κοινοποίηση των προτάσεων της επιτροπής πρωτοβουλίας στο Υπουργείο Εξωτερικών με αίτημα να εξεταστεί εάν είναι δυνατή «η απέλασις των μη επιθυμούντων την πολιτογράφησιν Ατσιγγάνων» καθώς και στο Υπουργείο

Γεωργίας με την επερώτηση «εάν είναι ευχερής η γεωργική αποκατάστασις των Ατσιγγάνων».

Αρκετά χρόνια μετά την έναρξη της διαδικασίας πολιτογράφησης οι κρατικές υπηρεσίες διαπίστωναν ότι στερούνταν της εποπτείας του συγκεκριμένου πληθυσμιακού τμήματος, γεγονός που παρεμπόδιζε το έργο τους. Το πρόβλημα αυτό απαιτούσε λύσεις, ιδιαίτερα ενόψει της ρύθμισης της στρατιωτικής θητείας που τέθηκε άμεσα στην ημερήσια διάταξη. Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 1977 και συζητήθηκε το θέμα της στρατολογίας των Ρομά, οι συμμετέχοντες (εκπρόσωποι του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας, του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και των Διευθύνσεων Δημόσιας Αντιλήψεως του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών και Ιθαγένειας του Υπουργείου Εσωτερικών) διαπίστωναν ότι «μικρός μόνον αριθμός εξ' αυτών είναι γνωστός εις τας αρμοδίας υπηρεσίας Ασφαλείας, ανερχόμενος εις 4500-5000 άτομα, άτινα και μόνον έχουν εφοδιαστεί δι' αδειών παραμονής».¹⁰⁶ Προκειμένου να καλυφθεί αυτό το κενό θεωρήθηκε απαραίτητη η άμεση απογραφή των Ρομά της χώρας και η εγγραφή τους στα κατά τόπους δημοτολόγια.

Ένα επιπλέον ζήτημα που απασχόλησε τους θεσμικούς φορείς σε συνάρτηση με την ιθαγένεια ήταν ο καθορισμός της σχέσης των Ρομά με το ελληνικό έθνος. Ήδη η επιτροπή πρωτοβουλίας (το 1967) συμπεριέλαβε στο πόρισμά της μια εκτενή παράγραφο με τον τίτλο «Ιστορικών», στην οποία γινόταν προσπάθεια να προσδιοριστεί, μέσω μιας ιστορικής αναδρομής, ποιοι είναι οι Ρομά.¹⁰⁷ Εκεί γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στους αιρετικούς «Αθίγγανους» του Βυζαντίου και τους «Ατσιγγανους» που αποτελούν «φυλή (φυλετική διάκριση) προερχόμενη εξ Ινδιών [...]. Ούτοι σημειούνται εις τα Τουρκικά ληξιαρχικά βιβλία ουχί ως Έθνος, ως οι άλλοι πληθυσμοί Έλληνες Εβραίοι, Βούλγαροι κ.λ.π., αλλά ως Ταϊφά [...] φυλή».¹⁰⁸ Για τους θεσμικούς φορείς που ήταν αρμόδιοι για τη ρύθμιση της στρατιωτικής θητείας το ζήτημα του προσδιορισμού των Ρομά είχε επιπλέον πρακτικές συνέπειες εφόσον καθόριζε εάν θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν ως ομογενείς ή αλλογενείς. Η αναγραφή της ένδειξης «αθιγγανικής καταγωγής» στις εκδιδόμενες αποφάσεις των νομαρχιών προκάλούσε σύγχυση στις υπηρεσίες του στρατού οι οποίες καλούνταν να χειριστούν το ζήτημα της στρατολογίας «ελλήνων πολιτών» που όμως δεν ήταν «Έλληνες το γένος». Αυτή η σύγχυση εκφράζεται ενδεικτικά στην αλληλογραφία που έλαβε χώρα το 1977 μεταξύ της Γενικής Διεύθυνσης Ιθαγένειας του Υπουργείου Εσωτερικών και του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας. Σε (απαντητική) επιστολή προς το τελευταίο, η Διεύ-

θυνηση Ιθαγένειας αναφέρει τα εξής: «οι Αθίγγανοι δεν δύναται να θεωρηθεί ότι συγκεντρώνουν τα στοιχεία που έχουν καθιερωθεί ότι αποτελούν τα διακριτικά γνωρίσματα της έννοιας του ομογενούς και ως εκ τούτου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως Έλληνες το γένος, αλλά ως αλλογενείς». ¹⁰⁹ Σύμφωνα με την ίδια υπηρεσία, η αναφορά στην «αθίγγανική καταγωγή» βρίσκεται σε διάσταση με το Σύνταγμα: «νομίζουμε ότι αποτελεί διάκριση σχετιζόμενη με την φυλετική καταγωγή τους, η οποία όμως δεν είναι επιτρεπτή γιατί κατά την γνώμη μας, έρχεται σε αντίθεση με το πνεύμα των διατάξεων των άρθρων 4 παρ. 1 και 5 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος». ¹¹⁰ Το Υπουργείο Εσωτερικών συμβούλευε το Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας εάν, παρ' όλα αυτά, «προτίθεται να αντιμετωπίσει τα ειδικότερα ζητήματα που προβλέπεται να ανακύψουν κατά την στράτευση των προσώπων της ανωτέρω κατηγορίας, με τη λήψη νομοθετικών ή διοικητικών μέτρων, το στοιχείο της αθίγγανικής καταγωγής θα πιστοποιείται με βεβαίωση που θα χορηγεί η αρμόδια Αστυνομική Αρχή, έπειτα από σχετική έρευνα σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση». ¹¹¹ Όπως φαίνεται, ακόμα και εάν οι υπηρεσίες δημόσιας τάξης στερούνταν πλέον την αποκλειστικότητα στη διαχείριση του ζητήματος των Ρομά, εξακολουθούσαν να απολαμβάνουν την αναγνώριση των άλλων θεσμικών φορέων ως οι πλέον ειδήμονες, λόγω της μακρόχρονης πείρας τους.

Είναι εμφανές ότι η αρχική πρόθεση της πρωτοβουλίας για την πολιτογράφηση των Ρομά ήταν να ενισχυθεί ο έλεγχος στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι αναμφισβήτητο ότι η ανακίνηση του ζητήματος συνέβαλε στη δημιουργία των προϋποθέσεων για τη σταδιακή υπέρβαση της αντιμετώπισής τους αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα της παραβατικότητας. Η πρωτοβουλία λειτούργησε ως μοχλός που έθεσε σε κίνηση, εκτός από τους κεντρικούς κρατικούς θεσμούς, ένα ευρύ φάσμα φορέων σε διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής οργάνωσης και δράσης. Η πολιτογράφηση καθιστούσε τους Ρομά ορατούς όχι πλέον αποκλειστικά στις αστυνομικές αρχές αλλά και στους θεσμούς εκπροσώπησης των πολιτών και κυρίως στην τοπική αυτοδιοίκηση. Άλλωστε, η συνεργασία των δημοτικών αρχών και των τοπικών φορέων θεωρήθηκε εξαρχής προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση της διαδικασίας. Για τους ίδιους τους μέχρι τότε ανιθαγενείς Ρομά αυτό το βήμα προσέφερε –τουλάχιστον τυπικά– τη δυνατότητα πρόσβασης στα δικαιώματα του πολίτη και στους θεσμούς εκπροσώπησης.

Ταυτόχρονα όμως, οι ενέργειες αυτές απελευθέρωσαν ή αποκάλυψαν δυναμικές αποκλεισμού μέσα στις τοπικές κοινωνίες. Στο επίπεδο

της εφαρμογής των μέτρων πολιτογράφησης δεν έλειψαν οι αντιδράσεις από πλευράς δημοτικών αρχών και τοπικών φορέων. Μια τέτοια περίπτωση αποτέλεσε εκείνη την εποχή η Μενεμένη Θεσσαλονίκης. Το τότε Κοινοτικό Συμβούλιο της Μενεμένης προέβη σε ενέργειες διαμαρτυρίας προς τους αρμόδιους θεσμικούς φορείς με αίτημα να σταματήσει η εγγραφή «σκηνιτών Αθιγγάνων» στα δημοτολόγια της κοινότητας. Με επιστολές διαμαρτυρίας προς το νομάρχη, τους διευθυντές της Διευθύνσεως Αστυνομίας και του Κέντρου Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης, το τότε Κοινοτικό Συμβούλιο Μενεμένης αντέδρασε στην υποχρέωση να πολιτογραφεί σκηνίτες και διερχόμενους Ρομά· άλλωστε, στα δικαιολογητικά που αποστέλλονταν στην κοινότητα, τα στοιχεία κατοικίας και τόπου γέννησης των εν λόγω Ρομά ήταν ελλιπή.¹¹² Θεωρούσε δε ότι η εγγραφή «σκηνιτών Αθιγγάνων» στο δημοτολόγιο της κοινότητας λάμβανε διαστάσεις προβληματικές εφόσον νομιμοποιούσε και μονιμοποιούσε την παρουσία όχι μόνο των μέχρι τότε εγκατεστημένων (και ανεπιθύμητων) σκηνιτών στην περιοχή αλλά ακόμα και των διερχομένων. Το Κοινοτικό Συμβούλιο διέκρινε τον κίνδυνο, μέσω της συγκεκριμένης διαδικασίας πολιτογράφησης, να μετατραπεί η κοινότητα σε «κέντρο διερχομένων Αθιγγάνων σκηνιτών, αφού έτσι θα αποκτήσουν το δικαίωμα ως δημόται πλέον να εγκαθιστούν τις σκηνές τους όπου θέλουν και θα μας είναι δύσκολον να τους διώχνουμε [...]. Η Κοινότης έχει πικράν πείραν από αυτούς γιατί εγνώρισε και γνωρίζει καθημερινώς την συμπεριφορά τους που είναι έντονα αντικοινωνική».¹¹³

Στην ίδια περιοχή, αντιδράσεις προήλθαν και από τον τοπικό μορφωτικό σύλλογο Δενδροποτάμου «Αναγέννησις».¹¹⁴ Με διάβημα προς το νομάρχη Θεσσαλονίκης (το οποίο κοινοποιήθηκε στους υπουργούς Βόρειας Ελλάδας και Δημοσίων Έργων καθώς και στο Κοινοτικό Συμβούλιο Μενεμένης) ο μορφωτικός σύλλογος ζητά να σταματήσει η εγγραφή των σκηνιτών Ρομά στα δημοτολόγια της κοινότητας, με τα επιχειρήματα ότι οι οικισμοί τους αποτελούν εστίες μόλυνσης και δυσφημίζουν με την εικόνα τους την περιοχή. Οι επίμαχοι κάτοικοι χαρακτηρίζονται στο διάβημα ως στοιχεία αντικοινωνικά και ασυμβίβαστα με τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις: «Μιλούν τη δική τους γλώσσα και ζούνε μια ζωή γενικώς που για τα παιδιά μας πρέπει να αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή. Η Ελληνοχριστιανική αγωγή που το σχολείο, η Εκκλησία και η οικογένεια προσπαθούν να δώσουν στα παιδιά μας εμποδίζεται από την παρουσία πολυάριθμων τσιγγάνων γιατί η κοινωνική συμπεριφορά τους είναι τελειώς διαφορετική από την δική μας και εντελώς αντικοινωνι-

κή». ¹¹⁵ Ο σύλλογος πρότεινε μάλιστα συγκεκριμένα μέτρα προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα παραπάνω προβλήματα, όπως τη διασπορά των επίμαχων κατοίκων «με ορθολογική κατανομή σε διάφορους συνοικισμούς, ώστε να αποτελούν μικρή μειοψηφία στην περιοχή όπου θα κατοικούν και έτσι να αφομοιωθούν και να εξελληνισθούν». ¹¹⁶ Η περίπτωση της Μενεμένης Θεσσαλονίκης δεν είναι μοναδική. Οι προσπάθειες δημοτικών αρχών και τοπικών φορέων να απαλλαγούν από τους λιγότερο ή περισσότερο μόνιμους Ρομά-κατοίκους των περιοχών τους διατηρούν την επικαιρότητά τους και είναι ανεξάρτητες από το ζήτημα της ιθαγένειας. ¹¹⁷

(β) Από την καταπολέμηση της παραβατικότητας στη διαχείριση της κοινωνικής ένταξης

Η διαπραγματεύση της θέσης των Ρομά στην ελληνική κοινωνία σταδιακά παύει να αποτελεί αποκλειστικότητα των κρατικών φορέων και των δημοτικών αρχών, καθώς στην πορεία εμπλέκεται ένα ευρύτερο φάσμα δρώντων. Ανάμεσά τους βρίσκονται και υπερεθνικοί θεσμοί, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) και φορείς εκπροσώπησης των ίδιων των Ρομά. Συγχρόνως, μεταβάλλεται και ο προγραμματικός στόχος των ενεργειών καθώς, αντί της αφομοίωσης και του εξελληνισμού, οι εμπλεκόμενοι επιδιώκουν την κοινωνική ένταξη των Ρομά.

Πρώτα δείγματα της στροφής αυτής διακρίνονται τη δεκαετία του 1980, κατ' αρχάς και πάλι σε έναν κρατικό θεσμό: στους κόλπους της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΓΓΛΕ). Η συγκυρία της στελέχωσης της ΓΓΛΕ με προσωπικό ευαίσθητο σε ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού αποδείχθηκε αποφασιστικής σημασίας για την πορεία των εξελίξεων. Πρώτες ενέργειες περιλάμβαναν το σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων τα οποία απευθύνονταν σε παιδιά σχολικής ηλικίας και σε ενήλικες Ρομά. Συγχρόνως διακήρυτταν το σεβασμό στις πολιτισμικές και γλωσσικές τους ιδιαιτερότητες. Ο συντονισμός των δραστηριοτήτων της ΓΓΛΕ με υπερεθνικούς θεσμούς, κυρίως με το Συμβούλιο της Ευρώπης (με έδρα το Στρασβούργο), την UNESCO και αργότερα την Ευρωπαϊκή Ένωση, υποστήριξε την εισαγωγή στην Ελλάδα του διαδεδομένου στην υπόλοιπη Ευρώπη λόγου περί Ρομά που βρήκε έκφραση σε προγράμματα «κοινωνικής ένταξης». ¹¹⁸ Συγχρόνως, και κατ' αναλογία με τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, εντάθηκε μια κούρσα αναζήτησης πόρων από πλευράς των εμπλεκόμενων (οι οποίοι πλήθαιναν) σε αυτές τις δραστηριότητες· η ύπαρξη των «αποκλεισμέ-

νων», «ανέντακτων» ή «πολιτισμικά διαφορετικών» Ρομά αποτελούσε την αναγκαία συνθήκη για την πρόσβαση στις επιχορηγήσεις, από τις οποίες συχνά οι ίδιοι οι Ρομά ελάχιστα είχαν να επωφεληθούν.

Τα κείμενα των Γεωργίου Μάρκου, Μανώλη Ράντη και Γιώργου Μαυρομιάτη σε αυτό τον τόμο παρουσιάζουν κριτικά τις εξελίξεις που διαδραματίζονται από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα επισημαίνοντας τη δυναμική και τα όριά τους. Ο Γεώργιος Μάρκου κάνει μια αναδρομή στο θεσμικό πλαίσιο αντιμετώπισης των Ρομά στην Ελλάδα εκκινώντας από την πρωτοβουλία της ΓΓΛΕ τη δεκαετία του 1980 και φτάνοντας μέχρι και τις προσπάθειες δημιουργίας μιας εθνικής πολιτικής η οποία εγκαινιάστηκε τη δεκαετία του 1990 και βρίσκεται υπό εξέλιξη μέχρι και τις μέρες μας. Η εκτενής αυτή παρουσίαση καθιστά ορατές τις διασυνδέσεις μεταξύ ελληνικών και ευρωπαϊκών θεσμικών φορέων καθώς και την πλειάδα των εμπλεκόμενων δρώντων στον ελληνικό χώρο. Παρουσιάζει, επίσης, τις οδούς και τα δίκτυα μέσω των οποίων συντίθεται ο λόγος περί Ρομά στην Ελλάδα κατά τη διαπλοκή πολιτικής και επιστήμης.

Η εκπαίδευση καταλαμβάνει κεντρική θέση στον προγραμματικό στόχο της κοινωνικής ένταξης. Ο Γιώργος Μαυρομιάτης προσεγγίζει κριτικά τα εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονται σε μαθητές Ρομά, από τη δεκαετία του 1990 μέχρι και σήμερα. Σκιαγραφεί το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σχεδιάζονται αυτά τα προγράμματα και επισημαίνει τις εκφάνσεις που λαμβάνει η ιδεολογία πάνω στην οποία στηρίζονται καθώς και τα όρια της αποτελεσματικότητάς τους. Επίσης επιστράτη την προσοχή στο γεγονός ότι η εκπαίδευση αποτελεί θεσμό που επιδιώκει καταρχήν την κοινωνική και ιδεολογική αναπαραγωγή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων μέσω της αφομοίωσης των πληθυσμιακών ομάδων – μια αρχή που βλέπει να επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση των Ρομά. Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται στο κείμενο του Μαυρομιάτη θέτει το ερώτημα: πόσο μεγάλη είναι τελικά η απόσταση που χωρίζει τον προγραμματικό στόχο της «κοινωνικής ένταξης» από αυτόν της «αφομοίωσης»;

Η εμπλοκή των ίδιων των Ρομά στη διαπραγμάτευση της κοινωνικής τους ένταξης αποτελεί έναν νέο παράγοντα που ουσιαστικά έχει επιβληθεί από τους υπερεθνικούς φορείς καθώς η συμμετοχή αντιπροσώπων της «ομάδας-στόχου» αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την παροχή των επιχορηγήσεων και την υλοποίηση των προγραμμάτων. Οι επιπτώσεις της εξέλιξης αυτής στο κίνημα των Ρομά είναι αμφίσημες: αφενός

έχει συνεισφέρει στην ενδυνάμωση των φορέων εκπροσώπησής τους, αφετέρου έχει διαμορφώσει το χαρακτήρα της δράσης τους. Το κείμενο του Μανώλη Ράνη σε αυτό τον τόμο παρουσιάζει τις μορφές αυτο-οργάνωσης των Ρομά και την πορεία του πολιτικού τους κινήματος παράλληλα με τις εξελίξεις του θεσμικού πλαισίου αντιμετώπισής τους στο ελληνικό κράτος. Συγχρόνως καταδεικνύει ένα βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης που τη διαφοροποιεί από τις αντίστοιχες σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες: η ηγεσία και οι αντιπρόσωποι των Ρομά στην Ελλάδα είναι αφοσιωμένοι στην ελληνική εθνική ιδέα και αυτοπροσδιορίζονται πρωταρχικά ως μέλη του ελληνικού έθνους.¹¹⁹ Αυτή η τάση αιτιολογεί την καθιέρωση του όρου «έλληνες Ρομά/Τσιγγάνοι», σε αντίθεση με άλλες χώρες όπου οι ακτιβιστές και οι πολιτικές ηγεσίες αυτοπροσδιορίζονται κατά κανόνα ως «Ρομά που ζουν στην εκάστοτε χώρα».

Το φαινόμενο της ιδεολογικής αφομοίωσης καθιστά εμφανές ότι το τμήμα του ελληνικού πληθυσμού που χαρακτηριζόταν από τους επίσημους θεσμικούς φορείς ως «μη Έλληνες το γένος» ήταν «Έλληνες τη συνείδηση», στον ίδιο βαθμό με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό.

Οι Ρομά της Ελλάδας ως αντικείμενα του γραπτού λόγου

Για περίπου ενάμιση αιώνα το ζήτημα που κυριαρχεί στις ελληνικές δημοσιεύσεις που ασχολούνται με τους Ρομά είναι η καταγωγή τους· ακόμα και όταν δεν κατονομάζεται, η καταγωγή διαπερνά τα κείμενα ως ιδέα, με τη μορφή είτε απορίας είτε δοξασίας. Η ανομοιογένεια που παρουσιάζουν οι ορατοί Ρομά της Ελλάδας ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον τρόπο ζωής, την κοινωνική κατάσταση και τελικά τη διαφορετική αποδοχή που απολαμβάνουν από πλευράς της κυρίαρχης κοινωνίας, προκαλεί σύγχυση σε όσους προσδοκούν να επιβεβαιώσουν την εικόνα μιας ομοιογενούς συλλογικότητας. Η σύγχυση εντείνεται ενόψει των ετερόκλητων απόψεων που εισρέουν στη χώρα ήδη τον 19ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση των λογίων και, εκλαϊκευμένες, διαχέονται στον δημόσιο λόγο κυρίως μέσω του Τύπου και των περιοδικών. Μια ευδιάκριτη τάση στις ελληνικές δημοσιεύσεις είναι ότι συχνότατα αποτελούν μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων ή απλή υιοθέτηση απόψεων ευρέως διαδεδομένων στον διεθνή χώρο.¹²⁰ Συχνά μάλιστα δεν αφορούν καν στους Ρομά της Ελλάδας παρότι προβάλλονται σε αυτούς.

Φυγή προς την κοινωνική ιστορία

Το βρετανικό περιοδικό *Chambers's Journal of Popular Literature, Science and Art* δημοσίευσε το 1886 ένα άρθρο με τον τίτλο «Οι έλληνες Τσιγγάνοι στη Λίβερπουλ».¹⁴⁷ Το άρθρο στρεφόταν γύρω από την είδηση της παρουσίας 99 «ελλήνων Τσιγγάνων» στο λιμάνι της Λίβερπουλ οι οποίοι έφθασαν «από κάθε γκρεκο-τούρκικη γωνιά της Ευρώπης [...] από όλα τα μέρη της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Τουρκίας – από την Κέρκυρα δυτικά και τη Σμύρνη ανατολικά, καθώς και από τα Πριγκιπάτα της Σερβίας, Βουλγαρίας και Ρουμανίας».¹⁴⁸ Ο ανώνυμος συγγραφέας συμπέρανε ότι πρόκειται για «έλληνες Τσιγγάνους» επειδή όλοι χειρίζονταν άριστα την ελληνική γλώσσα παρότι ήταν πολύγλωσσοι. Οι νεοαφιχθέντες σκόπευαν να συνεχίσουν το ταξίδι τους στις ΗΠΑ, όμως δεν τους παραχωρήθηκε άδεια εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων της αμερικανικής μεταναστευτικής πολιτικής. Έτσι, παρέμειναν στην περιοχή κοντά στο λιμάνι της πόλης αναζητώντας την επόμενη ευκαιρία να συνεχίσουν το ταξίδι τους με κατεύθυνση κάποια χώρα της Νότιας Αμερικής που δεχόταν μετανάστες. Με έκπληξη διαπίστωσε ο συγγραφέας ότι οι «έλληνες Τσιγγάνοι» είχαν φθάσει στη Λίβερπουλ ως «κανονικοί επιβάτες» με το τρένο, είχαν πληρώσει τα ναύλα τους, διέθεταν διαβατήρια και ήταν σε θέση να πληρώσουν ακόμα και τα ναύλα για το υπερπόντιο ταξίδι.

Είναι προφανές ότι οι πληροφορίες που παρέχει το συγκεκριμένο άρθρο επιδέχονται ποικίλες ερμηνείες και θέτουν περισσότερα ερωτήματα απ' όσα είναι σε θέση να απαντήσουν. Εάν, όπως εικάζει το άρθρο, οι αφιχθέντες στη Λίβερπουλ ήταν Ρομά ενταγμένοι σε ελληνικές κοινότητες και προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές των Βαλκανίων, τότε είναι άξιο διερεύνησης μέσω ποιων δικτύων επικοινωνίας ήταν δυνατός ο συντονισμός τους στη διοργάνωση του ταξιδιού – στην περίπτωση που δεν συνταξίδευσαν συμπωματικά. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ο συγγραφέας του άρθρου να αναζητά στους νεοαφιχθέντες, τις κοινότητες που περιγράφει ο Αλέξανδρος Πασπάτης στα κείμενά του, τα οποία τότε είχαν προκαλέσει έντονες συζητήσεις στους ευρωπαϊκούς κύκλους των λογίων. Το συσχετισμό αυτό δηλώνει ο ίδιος ο συγγραφέας του άρθρου όπου αναφέρει ότι «πολλοί από αυτούς χωρίς αμφιβολία ανήκουν στο λαό τον οποίο πραγματεύεται ο Δρ. Πασπάτης στη γνωστή του μελέτη σχετικά με τους Τούρκους Τσιγγάνους».¹⁴⁹

Παρ' όλα τα ερωτηματικά που γεννά το συγκεκριμένο άρθρο, οι πληροφορίες που παρέχει δεν χάνουν την αξία τους ως ενδείξεις, χρήσιμες

σε μια παράλληλη ανάγνωση με άλλες πηγές που αφορούν στην υπερπόντια μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Η διερεύνηση της συμμετοχής των Ρομά στα μεταναστευτικά κινήματα θα αποτελούσε συμβολή στην ελληνική και βαλκανική ιστορία της μετανάστευσης. Την ίδια στιγμή, με την ένταξη της κινητικότητάς τους στο ευρύτερο πλαίσιο της μετακίνησης/μετανάστευσης διερευνάται η δράση τους με τους ίδιους ιστορικούς και κοινωνιολογικούς όρους που διερευνώνται οι καθιερωμένες σχέσεις της συνολικής κοινωνίας. Αυτή η προσέγγιση αντιπαρέρχεται τη στερεότυπη αντίληψη ότι οι Ρομά είναι «νομάδες», ζουν σε χώρους-«νησίδες», παράλληλα με την καθιερωμένη κοινωνία και η οργάνωση των κοινοτήτων τους παραμένει αμετάβλητη στο χρόνο και παρωχημένη.

Οι δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι πολλές. Κατ' αρχάς, χρειάζεται να διακρίνει κανείς εάν στις διαθέσιμες πληροφορίες υφίστανται ενσωματωμένα τα ανθεκτικά στο χρόνο στερεότυπα, τα οποία έχουν κατοχυρωθεί ως «γνώση» μέσω της καταγραφής τους από τον επιστημονικό λόγο. Ένα άλλο ζήτημα αφορά στην προσεκτική διάκριση ανάμεσα στη συλλογική και ατομική δράση υποκειμένων που προσδιορίζονται ως Ρομά. Ο εντοπισμός μεμονωμένων Ρομά σε όποια συμφραζόμενα δεν αρκεί για να καταλήξει κανείς σε γενικά συμπεράσματα σχετικά με τη θέση και τη δράση τους ως συλλογικότητας.

Τα κείμενα που περιέχονται σε αυτό τον συλλογικό τόμο τεκμηριώνουν τη διακριτικότητα των Ρομά στην ελληνική κοινωνία και συγχρόνως διαπιστώνουν ότι, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, οι κεντρικοί κρατικοί θεσμοί ασχολήθηκαν ελάχιστα μαζί τους. Για την έρευνα αυτά τα συμπεράσματα σημαίνουν την αναγκαιότητα εφαρμογής πολυεπίπεδων αναλυτικών μοντέλων τα οποία λαμβάνουν υπόψη τα διαφορετικά πεδία της κοινωνικής οργάνωσης και διαπλοκής. Στη διερεύνηση της θέσης των Ρομά στην ελληνική κοινωνία μπορεί να συνεισφέρει, παράλληλα με την περιγραφή της παρουσίας τους, και η ερμηνεία της απουσίας τους από την καταγραφή των δρώμενων. Ένας παράγοντας που έχει συμβάλει στην «απουσία» είναι η έλλειψη, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ηγετικών ομάδων, γεγονός που προφανώς ενίσχυσε την εικόνα μιας συλλογικότητας με κατώτερο κοινωνικό κύρος.¹⁵⁰ Η έλλειψη αυτή συγχρόνως ακύρωσε ή ανέστειλε τις δυνατότητες τόσο της αποδοχής τους στο ελληνικό έθνος (δηλαδή, μια εξέλιξη όμοια με την περίπτωση των Αρβανητών ή εν μέρει των Βλάχων) όσο και της αναγνώρισής τους ως συλλογικότητας με πολιτική δυναμική στο πλαίσιο του μειονοτικού ζητήματος. Ένας παράγοντας που αναχαίτισε τη σύνδεσή τους με το μειονοτικό ζήτημα εί-

να η έλλειψη μιας (βαλκανικής) «εξωτερικής πατρίδας» η οποία θα μπορούσε να τους διεκδικήσει. Αυτό συνέβη μόνο (και εν μέρει) στην περίπτωση των μουσουλμάνων Ρομά της Θράκης οι οποίοι απέκτησαν ενδιαφέρον για τον ελληνικό εθνικισμό σχεδόν αποκλειστικά ως μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, δηλαδή στο πλαίσιο της ελληνοτουρκικής διαμάχης.

Η προσέγγιση της θέσης των ελλήνων Ρομά από την προοπτική της κοινωνικής ιστορίας προϋποθέτει την ένταξη του αντικείμενου στο ίδιο πλαίσιο στο οποίο εξετάζεται συνολικά η ελληνική ιστορία: συγχρόνως προσκαλεί σε μια νέα ανάγνωση των διαθέσιμων πηγών. Το κενό στην έρευνα οφείλεται περισσότερο στη σιωπή της ερευνητικής κοινότητας και λιγότερο στη σιωπή των πηγών. Αυτό επιβεβαιώνουν πρόσφατες μελέτες σχετικά με εγκαταστάσεις Ρομά σε περιοχές που σταδιακά εντάχθηκαν στην επικράτεια του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το σύντομο αλλά ενδεικτικό άρθρο του Γιάννη Κ. Μαυρομάτη (Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) σχετικά με τους Ρομά στην ενετοκρατούμενη Κρήτη που δημοσιεύτηκε πριν από μερικά χρόνια στο ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπίας, «Ιστορικά».¹⁵¹ Το άρθρο βασίζεται σε υλικό που συνέλεξε ο συγγραφέας στο περιθώριο κάποιας άλλης έρευνά του στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας. Μια συστηματική αρχειακή έρευνα σχετικά με τους Ρομά στην ενετοκρατούμενη Κέρκυρα και συγκεκριμένα το «Φέουδο των Ατσίγγανων» (*Feudum Aciganorum*), διεξήγαγε η Ιωάννα Αθανασοπούλου. Τμήμα της μελέτης της αποτελεί το κείμενο που παρουσιάζεται σ' αυτό τον συλλογικό τόμο. Η εργασία της Αθανασοπούλου είναι η πλέον εκτενής παρουσίαση του «Φέουδου των Ατσίγγανων», το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων μεταξύ ιστορικών ήδη από τον 19ο αιώνα. Η παράλληλη εξέταση αρχειακού υλικού από διαφορετικές πηγές καταδεικνύει αφενός την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης μεταξύ των Ρομά της Κέρκυρας, αφετέρου την αντιστοιχία του τρόπου ζωής τους με αυτόν της υπόλοιπης τοπικής κοινωνίας.

Ένα δείγμα σύνθετης ερμηνευτικής προσέγγισης αποτελεί το κείμενο της Εύας Πολίτου σε αυτό τον τόμο το οποίο πραγματεύεται τη θέση των ελλήνων Ρομά στα γεγονότα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου Πολέμου. Βασισμένη σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, γραπτές και προφορικές μαρτυρίες, η ανάλυση της Εύας Πολίτου τεκμηριώνει πειστικά ότι η αθροιστική συλλογή περιπτώσεων εμπλοκής μεμονωμένων Ρομά στην Αντίσταση και στον Εμφύλιο δεν αρ-

κεί για να τεκμηριώσει μια συλλογική στάση τους στα τεκταινόμενα της εποχής. Κατ' ανάλογο τρόπο, το γεγονός ότι είχαν υποστεί τα δεινά του πολέμου και της Κατοχής δεν τους καθιστά υποχρεωτικά ένα ιδιαίτερο πληθυσμιακό τμήμα, ούτε αποτελεί μαρτυρία μιας συστηματικής καταδίωξης τους από τις γερμανικές αρχές κατοχής.

Οι προκλήσεις για την έρευνα που ασχολείται με τη θέση των Ρομά στην ελληνική κοινωνία είναι πολλαπλές. Μαζί με τον απεγκλωβισμό ενός πληθυσμιακού τμήματος από τις υποσημειώσεις της ιστορίας και το χώρο εξαιρέσεων της κοινωνίας, οι ερευνητικές προσεγγίσεις καλούνται να παρακάμψουν το δίπολο «θύματα-θύτες» και να υπερβούν στερεότυπες αντιλήψεις οι οποίες δεν αφήνουν ανεπηρέαστη ούτε τη σκέψη των ίδιων των ερευνητών και ερευνητριών. Το ζητούμενο είναι να τοποθετηθούν οι Ρομά στο πλέγμα των σχέσεων της ελληνικής κοινωνίας, όπου οι ίδιοι είναι ενεργοί δράστες και διαπραγματεύονται τις θέσεις τους είτε ως συλλογικότητα είτε ως υποκειμενικότητες, ακόμα και εάν αυτό συμβαίνει ενίοτε από το περιθώριο. Άλλωστε, το λεγόμενο «περιθώριο» είναι εγγενές τμήμα της συνολικής κοινωνίας.

Αυτή η πρόταση δεν αμφισβητεί φαινόμενα αποκλεισμού, εξαιρέσεων και ρατσισμού στο όνομα μιας «αντικειμενικής ανάλυσης». Αντίθετα, επιδιώκει να αναδείξει την ιστορικότητα και τη δυναμική αυτών των φαινομένων. Συγχρόνως επιδιώκει να δείξει ότι δεν υπάρχουν θεατές στα φαινόμενα φολκλοροποίησης, αποκλεισμού και ρατσισμού, αλλά ακόμα και η ουδέτερη στάση λειτουργεί ως συνενοχή.

Σημειώσεις

1. Οι απαρχές του πολιτικού κινήματος των Ρομά τοποθετούνται μεταξύ 1918 και 1939 σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης, ιδιαίτερα στη Ρουμανία, τη Γιουγκοσλαβία, την Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση. Το πρώτο παγκόσμιο συνέδριο που έλαβε χώρα στο Λονδίνο στις 8-12 Απριλίου 1971 θεσμοθέτησε το κίνημα και το διεθνή χαρακτήρα του. Μια νέα δυναμική απέκτησε μετά το 1989 με την ίδρυση πολλών φορέων εκπροσώπησης οι οποίοι εν μέρει ενσωματώθηκαν σε υπερεθνικούς θεσμικούς φορείς όπως ο ΟΗΕ, το Συμβούλιο της Ευρώπης κ.ά., εν μέρει απλώς συνεργάζονταν μαζί τους. Ως προς τις απαρχές και την εξέλιξη του κινήματος βλ. Thomas Acton, *Gypsy Politics and social change. The development of ethnic ideology and pressure politics among British Gypsies from Victorian reformism to Romani Nationalism*, Routledge και Kegan Paul, Λονδίνο και Βοστώνη 1974. Ian Hancock, «The East European Roots of Romani